

En e-bog fra

EKSISTENSEN

Se flere titler på www.eksistensen.dk

Denne e-bog indeholder et digitalt vandmærk. Der er ved dit køb indlejret et digital mærke, som kan vise tilbage til dig som køber. Du skal derfor passe på, at andre personer ikke får adgang til en kopi af din fil, da du i givet fald vil stå som ansvarlig.

Tilegnet
Gerhard Henning

Oswald Bayer

Martin Luthers teologi

I nutidigt perspektiv

Oversat af Hanne Sander

Eksistensen
København 2017

Martin Luthers teologi
I nutidigt perspektiv
Oswald Bayer

© Eksistensen, 2017
Oversat fra tysk (*Martin Luthers Theologie*,
Mohr Siebeck GmbH & Co. KG Tübingen)
af Hanne Sander (tak til Ole Jørgensen for gennem-
læsning af oversættelsen)

Tak til Tilde Bak Halvgaard og Michael Agerbo Mørch for konsulentbistand

Bogen er sat med Adobe Garamond på Eksistensen

ISBN-13: 978-87-410-0303-0

Omslag: Eksistensen

Udgivet med støtte fra
Folkekirkens fællesfondspulje vedr. Reformationsjubilæet i Danmark

Eksistensen
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250
www.eksistensen.dk

Indhold

Forord	11
1. Luther – en systematiker?	11
2. Grundmotiv	12
3. Udfoldelse	12
4. Metode	14
5. Et nutidigt perspektiv	14
6. “Dokumentarfilm”	15
Indledning	17
Et vendepunkt i tiden	
1. Mellem en ny og en gammel æon	17
2. På trods af det onde.	19
3. Den korsfæstede og ordet om korset	21
4. Livsforløb og verdens gang.	23
5. Apokalyptik og livsmod	24
6. Skjult og åbenbaret Gud	25

DET GRUNDLÆGGENDE (PROLEGOMENA)

Kapitel I	31
Ethvert menneske er teolog: Luthers teologiforståelse	
1. Hvad er en teolog?	31
1.1. Gratia Spiritus (Åndens nådegave)	33
1.2. Tentatio (Anfægtelse).	35
1.3. Experientia (Erfaring)	36
1.4. Occasio (Anledning)	37
1.5. Sedula lectio (omhyggeligt studium af teksten)	39
1.6. Bonarum artium cognitio (Viden om og øvelse i videnskaberne)	41
2. Habitus θεόδωτος (Gudgivne færdigheder).	42

Kapitel II	43
Teologiens tema:	
Det syndige menneske og den retfærdiggørende Gud	
1. Sapientia experimentalis (Erfaringsvisdom)	43
1.1. Oratio (bøn).	46
1.2. Meditatio (tekstmeditation)	47
1.3. Tentatio (Anfægtelse).	49
2. Subiectum theologiae (teologiens tema).	50
3. Vita passiva: troen.	54
Kapitel III	57
Hvad betyder “evangelisk”?	
Det reformatoriske vendepunkt i Luthers teologi	
1. Perspektivet for spørgsmålet.	57
2. Promissio som befriende og vishedsskabende sproghandling	62
2.1 Konstaterende og konstituerende sætninger	62
2.2. Ego te absolvo!	63
2.3. Promissio som midtpunkt	64
2.4. Spørgsmålet om kompetence	65
2.5. Facit	66
3. Forskellen på lov og evangelium	69
3.1. Rækkefølgen.	72
3.2. Kristus som gave og forbillede	73
3.3. Antinomisme og nutidig nomisme	75
4. Viden og vished	76
Kapitel IV	79
Hvad gør Bibelen til helligskrift?	
1. Skriftens forrang i forhold til tilhørere og fortolkere	79
2. Kirke: et fællesskab af tilhørere	82
3. Den hellige skrift åbner sig selv ved hjælp af lov og evangelium	84
4. Ånd og bogstav	87
5. “Det, der driver på Kristus”	90
6. De tre fronter i Luthers skriftforståelse	93
6.1. Mod Erasmus af Rotterdams skeptiske humanisme	93
6.2. Mod den romerske formalisme	95
6.3. Mod den spiritualistiske entusiasme.	98

7. Forholdet mellem Gammel og Ny Testamente	99
8. “Min Käthe von Bora”	101

B. ENKELTEMAER
(MATERIAL DOGMATIK OG ETIK)

Kapitel V	105
Skabelse: Stiftelse og bevarelse af fællesskab	
1. Uden ord ingen verden	105
1.1. Retfærdiggørelse som skabelse; skabelse som retfærdiggørelse . . .	105
1.2. Skabelse som sprogbegivenhed.	111
1.3. Guds “kommen-i-forkøbet”	114
2. “Luk dig op!”	115
2.1. Tillukkethed.	115
2.2. Suk som et magtfuldt ord	121
2.3. “Naturlig teologi”?	122
3. Fuldendelse af verden som genoprettelse af skabelsen	124
Kapitel VI	129
Verdensordenen: kirke, økonomi, stat	
1. Læren om de tre stænder i grundtræk	130
2. Kirke som skabelsesordning	134
2.1. Fornuftig gudserkendelse	136
2.2. Sand skabelsestro	139
2.3. Gud og afgud	143
2.4. Vished er konkret.	144
3. Økonomi og stat.	147
3.1. Det verdsliges åndelige vægt	147
3.2. Familie og ægteskab	149
3.3. Stat	154
4. Kærlighed som kriterium	158
Kapitel VII.	161
Mennesket: skabt i Guds billede	
1. Mennesket har sit væsen i troen.	162
2. Den menneskelige fornuft – “noget næsten guddommeligt” . . .	164

3. “[...] har skabt mig og alle andre skabninger”	168
3.1. Troen på Gud som giveren.	171
3.2. Svaret	178
3.3 Amen	178
4. Det menneskelige hjerte – en billedfabrik.	179
Kapitel VIII.	181
Synd og ufri vilje	
1. Menneskets vrangvæsen i vantro: synden	181
1.1. Grundbestemmelsen	183
1.2. Differentieringer i grundbestemmelsen.	184
1.3. Afstandtagen fra Gud; at krumme sig ind i sig selv	186
2. Den ufrie vilje	188
3. “Arve”-synden	194
4. Redet af djævelen	197
Kapitel IX	199
Guds vrede og det onde	
1. Guds forståelige vrede	199
2. Guds uforståelige vrede	200
2.1. Guds alvirken selv i synderen	201
2.2. Det eller den onde; “Gud som djævel”	204
3. Almagtsbegreb og talemåde	209
3.1. Stærkt og svagt almagtsbegreb	209
3.2. Sprogbrug	212
3.3. De “tre lys”	213
Kapitel X	217
“Ved sønnen, vor Herre”:	
Gud som barmhjertighed og kærlighed	
1. “Nu fryde sig hver kristen mand”	217
2. Det “salige bytte”	227
3. “Jeg tror, at Jesus Kristus [...] er min Herre”.	231
3.1. Troen på Kristus, Herren.	231
3.2. Kristi væren er hans gerning – Kristi gerning er hans væren	233
4. Idiomkommunikation og excentrisme.	235

Kapitel XI	239
Guds nutid: Helligånden	
1. “Jeg tror”: “Helligånden har kaldet mig ved evangeliet”	239
1.1. “Jeg tror, at jeg ikke...”	240
1.2. “... men Helligånden”	241
2. Levende ånd – troværdigt ord	245
2.1. Mod spiritualisterne (“sværmerne”)	245
2.2. Mod Rom	247
2.3. Mod Erasmus	248
3. Det konkrete ord og moderne spiritualisme	248
4. Den treenige Gud viser sig helt i ånden	253
Kapitel XII	255
Kirken	
1. Ordets tjeneste	256
2. Kirkens kendetegn (notae ecclesiae)	259
2.1. Dåben	263
2.2. Skriftemål og absolution	268
2.3. Nadveren	270
2.4. Embedet, der er bundet til ordinationen	272
2.5. De andre embeder	275
3. Kirkens skjulthed	277
Kapitel XIII	281
Tro og gode gerninger	
1. Troen som kilde til gode gerninger	281
2. Befriet til trældom	287
3. Metafysisk fremskridt? – etisk fremskridt	289
4. Frihed	293
4.1. “I er kaldet til frihed!”	293
4.2. Evangelisk efterfølgelse af Kristus	295
4.3 Efterfølgelses-etos og hustavle-etos.	298
4.4. Fattigdom, i overensstemmelse med evangeliet	302
4.5. Kyskhed, i overensstemmelse med evangeliet	303
4.6. Lydighed i overensstemmelse med evangeliet	304

Kapitel XIV	307
Åndeligt og verdsligt herredømme:	
Guds to regimenter	
1. Sjælesørgerisk etik	307
2. Virkningshistorie, misforståelser og modpositioner	309
3. “Om den verdslige øvrighed, hvor vidt man skal adlyde den” . . .	311
4. “Kristenperson” og “embedsperson”	316
5. Luthers udlægning af bjergprædikenen	317
6. Problemet med kirkeretten.	318
7. Aktuelle forhold og åbne spørgsmål	320
8. Om forholdet til to-regimentelæren og læren om de tre stænder	321
Kapitel XV	325
Verdens fuldendelse og Guds treenighed	
1. Verdens fuldendelse	325
1.1. Dobbelt udgang eller alles frelse?	325
1.2. Individuel fuldendelse og verdens fuldendelse	326
1.3. Tidens ende	329
1.4. Ikke det sidste, men den sidste.	332
2. Guds treenighed	332
2.1. Om stedet og måden at tale om den treenige Gud på.	332
2.2. Trinitetslære, til forskel fra læren om Gud i al almindelighed . . .	335
2.3. Den treenige Gud som sprogbegivenhed	338
2.4. Tid og evighed.	339
3. Almægtige Gud – himmelske Fader	340
Kapitel XVI	343
Tilsagn og bøn	
1. “Altså kan det ikke være sådan, at der ikke sker bønghørelse” . . .	344
2. Løfte, nød, tro, alvor	348
Personregister	353
Emneregister	357

Forord

1. Luther – en systematiker?

Martin Luther har ikke skrevet et systematisk værk forstået som et teologisk hele – som for eksempel Thomas Aquinas gjorde – heller ikke en teologisk “Loci” som Melanchthon. Ikke mindst den systemtænkning, der i 200 år havde holdt filosoffer og teologer fast, var fremmed for ham. Systemtænkere er besat af enhed og overensstemmelse; alt skal passe sammen. Luthers teologi provokerer til at sætte et stort spørgsmålstegn ved dette velkendte postulat.

Luther tog sit professorat i teologi, som han havde haft siden 1512, så alvorligt, at han kastede sig over de bibelske skrifter med en særegen koncentration og intensitet. Han var først og fremmest gammeltestamentler, hvorfor langt de fleste af hans forelæsninger er over Det Gamle Testaments bøger. Dermed er der peget på den særlige karakter i hans teologi. Den var også indlejret i den daglige bønssalme, der hørte med til augustiner-eremitter-munkes liv; salmerne optog ham på en særlig måde i hans videnskabelige arbejde. Kirke og auditorium var altså tæt forbundet med hinanden. Ud over det skulle Luther som præstelig munk også prædike. Det gjorde han også som professor hele sit liv ved mange forskellige lejligheder, men især prædikede han i bykirken i Wittenberg og hjemme i sit hus for den store flok, der ofte sad sammen omkring bordet.

Samlet set har Luther talt og skrevet i de mest forskellige genrer, ved de mest forskellige lejligheder, for helt forskellige mennesker, enkeltvis eller i grupper – og som regel i forbindelse med konkrete forespørgsler. Tilsvarende udgør kilderne et helt bibliotek med de mest forskellige tekster: forelæsninger, prædikenmanuskripter, stridsskrifter, trøstebreve, fortaler, især til de bibelske bøger, disputationsteses, bordtaler, fabler, salmer; teksterne opmuntrer, belærer, formanner, trøster, skælder og smælder. Alle disse taler og lejlighedsskrifter kan ikke samles i et systematisk kompendium. De er dog alle knyttet til et bestemt *Sitz im Leben*, der viser sig paradigmatiske i titlen på Luthers første reformatoriske tekst – tesarækken *Pro veritate inquirenda et timoratis conscientiiis consolandis* fra foråret 1518: “til udforskning af sandheden og til trøst for de ængstede samvittigheder”. Det er en vidunderlig titel, fordi den ikke adskiller den akademiske disputation i udforskningen af sandheden fra trøsten til de ængstede samvittigheder; den intellektuelle troserkendelse bliver ikke adskilt fra den affektive troserfaring, disputationsteksten tjener sjælesorgen.

2. Grundmotiv

Trods forskellighederne i Luthers skrifter svarer anliggende i hans teologi, nemlig at skærpe og trøste samvittighederne over for den yderste dom, til det *ene* centrale: grundmotivet i hans teologi. Det kan dog ikke sammenfattes i ét isoleret begreb. Det er nødvendigt med flere perspektiver for at kunne rumme det saglige indhold i alt dets mangesidighed.

Først kan man sige, at helheden i Luthers teologi koncentrerer sig i sætningen: "I er kaldet til frihed!" (Gal 5,13). Men hvilken frihed menes der? I bibelsk-reformatorisk sammenhæng må frihedsbegrebet forstås ud fra *adskillelsen mellem lov og evangelium*. Dermed er grundmotivet i Luthers teologi vist fra en anden side. Denne side dukker dog ikke eksplicit op i alle væsentlige tekster. "Retfærdiggørelse af tro alene", sådan lyder et tredje signalord. Luther gør det uophørligt gældende som det centrale i den hellige skrift og dermed også i sin teologi. Men også "retfærdiggørelse" er truet af forvrængning, hvis den fremstilles uden sin skabelsesteologiske dybde og bredde, ligesom den ikke kan fremstilles uden sin eskatologiske alvor.

Luthers teologi er for bevægelig og kompleks, til at den kan bringes på et enkelt begreb. Den er ikke på forhånd konciperet som et system, men får derimod alene sin indre sammenhæng ved at være knyttet til den dynamik, der ligger i evangeliet, når det adskilles fra loven: det guddommelige løfte (*promissio*). Denne tilknytning udgør så at sige kromosombeholdningen i hver af cellerne i Luthers teologi. Om det er læren om den levende skrift, der udlægger sig selv ved Helligånden, om det er den ordveksling, der er begrundet kristologisk, mellem det syndige menneske og den retfærdiggørende Gud, om det er menneskets eller kirkens excentriske grundstruktur, og endelig om det er den forhåndenværende etik, der bygger på få grundsætninger og er højst fleksibel – på ethvert punkt i Luthers teologi kan man mærke en dynamik, der udelukker en lineær fremstilling.

3. Udfoldelse

De nævnte vanskeligheder spejler sig i de hidtidige fremstillinger af Luthers teologi, om de så er orienteret omkring den historiske genese eller omkring en systematisk sammenhæng.

Også den foreliggende fremstilling, der er trykt som resumé i *Kerygma und Dogma* 47/2001 (254-274) vil og kan ikke benægte denne problematik. Fremstillingen er opbygget på den måde, at den nævnte dynamik i Luthers teologi bliver

tematiseret, både i en indledning, der i korthed foregriber det hele (“Et vendepunkt i tiden”) og i Prolegomena (A-delen); omfanget af Prolegomena skulle gerne være fyldt ud med de fire segmenter: ‘teologiforståelse’, ‘teologiens genstand’, ‘bestemmelsen af det “reformatoriske”’ og ‘skriftautoriteten’. De øvrige kapitler (B-delen) tjener til en yderligere udfoldelse af grundmotivet. Det er som sådan delt i to: først fremlægges forløbet fra skabelsen til spørgsmålet om det onde, og derefter forløbet fra overvindelsen af det onde til verdens ende og til at kunne skue den treenige Guds væsen, den guddommelige trinitet. Med et snit mellem disse to dele markeres det afgørende vendepunkt – med en klar parallelitet til Luthers befrielsessalme “Nu fryde sig hver kristen mand” (DDS 487), i følge hvilken selverkendelsen, efter en tur til helvede, oplever en overraskende, ufortjent vending takket være den guddommelige barmhjertighed og stadig oplever den som den barmhjertighed, der er skænket én gang for alle. At konfrontationen mellem det syndige menneske og den hellige Gud ikke ender dødeligt, er kun takket være den ubegribelige omvæltning, der sker i Gud selv (Hos 11,8): Gud er barmhjertighed og kærlighed i sin Søn, vor Herre. Guds ufortjente nåde i Kristus er grunden til den følgende tale om Helligånden, om kirken, om den kristnes nye liv og endelig om det eskatologiske liv og den treenige Guds åbenbare væren som kærlighed.

Med temaernes rækkefølge træder trosbekendelsens trinitariske struktur frem: Gud kommer til orde som far og skaber, som søn og frelser, som ånd og fuldender – men ikke sådan, at forløbet af frelseshistorien fra begyndelsen er gennemskueligt eller på den måde, at vi allerede nu – uden brud – kan opleve, hvordan det til sidst vil blive. Derfor kommer der efter kapitlet “Verdens fuldendelse og Guds treenighed” en epilog, der allerede er indbygget i helhedens struktur, og som med bedebønnen tænker vores nutidige eksistens med ind, hvor vi er undervejs og endnu ikke lever i skuen (2 Kor 5,7).

Det er ikke alene credoets systematik, der bestemmer fremstillingens struktur, men det er også alt det, som katekismen omfatter. Alle delene i den Lille Katekismus – dekalog, credo, fadervor, sakramentet, dåbs- og vielsesbogen og hustavlen – er hele vejen vævet ind.

Endelig er det også et afgørende grundtræk i den disposition, jeg har valgt, at etikken er integreret organisk og ikke kun viser sig som et vedhæng til dogmatikken. Indenfor de givne rammer er der imidlertid ikke plads til at udarbejde de material-etiske områder – som ægteskab og familie, erhvervsliv og politik – men jeg har åbnet perspektiverne.

4. Metode

Fremstillingen er for så vidt historisk-filosofisk falsificerbar, da den er bygget op på en analyse af centrale luthertekster.¹ Man kan ganske vist finde summariske og overblikssagtige passager, men substansen i det hele gør brug af arbejdet med den konkrete ledende tekst.

Svarende til de mange former i Luthers teologi tages der de mest forskellige genrer op: prædiken, sermon, stridsskrift, bordtale, forelæsning, disputation; men først og fremmest gør jeg triaden, katekismus, fortale og salme gældende. Teksttilknytningen er her ikke kun et ydre ornament eller et forarbejde til det "egentlig systematiske". Arbejdet med teksten svarer tværtimod til den systematiske teologis opgave, nemlig at høre og at efterprøve, at standse op og at lade sig udspørge, kort sagt: at lade sig selv og ens egen vurdering forme af den genstridige tekst. Den, der altid mener at vide alting eller på et øjeblik at kunne gennemskue alting med en historieløs intuition, er med Luthers ord "som en umoden frugt, der falder ned, før den er halvt moden". Hermed inviteres læseren til selv at gå efter konteksterne hos Luther og til at lade frugterne af egen opfattelse modnes.

De tyske citater fra det 16. århundrede er omhyggeligt tilnærmet nutidig diktion og skrivemåde. Latinske belæg er oversat – bortset fra de mottoer, hvis betydning giver sig selv ud fra sammenhængen i kapitlet.

5. Et nutidigt perspektiv

Den foreliggende fremstilling tilstræber "et nutidigt perspektiv" i dobbelt betydning. Det *historiske sagforhold* skal på ny sættes ind i den nutidige bevidsthed – et sagforhold, som vores nutid på en måde er afhængig af og bliver bestemt af, selvom der i mellemtiden er kommet omformninger, forskydninger og fordrejninger ind. Men enhver teologs interesse, ikke kun systematikerens, må række ud over en historisk rekonstruktion. Spørgsmålet lyder: hvad er sandt? Og: hvad bliver der tilbage i strømmen af historiske forandringer?

Når vi anskueliggør Luther i *systematisk henseende* under spørgsmålet om sandhed, erfarer vi, at han også anskueliggør sig selv, måske endda trænger sig på. Det er ikke i første omgang begrundet i hans imponerende personlighed, men i sagen, der uafviseligt kommer til orde i hans teologi. Vi kommer ikke uden om at

1. Selv om de genetiske spørgsmål ikke bliver behandlet eksplicit, så er de forudsat og de er indarbejdet.

efterprøve vores egen nutid i lyset af de spørgsmål, som også hele livet optog Luther: hvordan kan vi tale om Gud og hans forhold til mennesker på en rigtig måde? Hvordan kommer frelse, liv og salighed ind i syndens, djævelens og dødens verden? Og hvordan opnås der sikkerhed for den frelse, der dagligt modsiges? Er der brug for kirken, og hvis, hvad er så nødvendigt for kirken, for at den kan være kirke? Hvordan skal den kristne leve i en verden, der opleves som apokalyptisk? Den slags spørgsmål er på ingen måde blevet overflødige med overgangen fra middelalder til nutid og til det postmoderne. På trods af alle ændringer i måden at tænke og leve på, rejser spørgsmålene sig i vores nutid på nøjagtig samme måde som på Luthers tid.

Min egen måde at arbejde med systematisk teologi på er vokset ud af den sammenfletning af Luthers teologi og nutidens problemer; i "Indledningen" til *Det konkrete ord. Reformation og nutid i konflikt* (Tübingen 1992) har jeg gjort rede for det. Den foreliggende fremstilling er også præget af, at den vil vise den sandhed, som jeg har fundet hos Luther, gennem kontrastsammenligninger. Luther bliver bragt i samtale med store sandhedssøgere som Kant, Hegel, Schleiermacher og flere – og hvor det er nødvendigt, bragt i stridssamtale. Det er ikke en anakronisme, men sigter mod det krav om sandhed, der rækker ud over de forskellige epoker, og som ikke bliver distanceret og overflødiggjort af historiske forklaringer.

6. "Dokumentarfilm"

Der ligger 40 års arbejde med Luther bag denne bog. De kan sammenlignes med et filmarkiv, hvorfra der for vintersemesteret 2001/02 skulle vælges ud til femten dobbeltforelæsninger på Studium Generale i Tübingen. På den måde fik bogen sin sekvensagtige form. "Snittene" kan mærkes flere steder – ligesom de forskellige niveauer i fremstillingen. Alt i alt skulle der gerne være opstået en "dokumentarfilm" med flere perspektiver, der forhåbentlig ikke lider under for meget materiale eller for store huller.

Hjertelig tak til mine medarbejdere Markus Frank, Gerda Scheytt, Dr. Johannes Schwanke og Samuel Vogel for deres arbejde i forbindelse med trykningen af bogen – og til forlaget Mohr Siebeck, især Dr. Henning Ziebritski for frugtbart samarbejde.

En særlig tak til Martin Abraham, som jeg altid kunne spørge til råds. Det var ham, der utrætteligt gennemsøgte "filmarkivet" og venligt foreslog de nødvendige snit; derudover profiterer bogen også af hans ekklesiologiske kompetence.

Bogen er tilegnet min ven og svoger i stor taknemmelighed. Han gav mig det første skub i retning af en dybere optagethed af Martin Luthers teologi.

Tübingen, 31. juli 2003

I forbindelse med 2. og 3. oplag er hele teksten blevet grundigt gennemset; fejl er blevet rettet og der er foretaget små tilføjelser. Sidetallene i de tre oplag svarer stort set til hinanden.

Modtagelsen af bogen har hidtil vist – jeg henviser især til Hæfte 1 i NZSTh 2006 – at “det nutidige perspektiv” bliver forstået, sådan som den var ment: ikke som en stakåndet aktualisering, heller ikke som et forslag til at bruge Luther til at løse nutidige problemer, men som en lydør og kritisk samtale med reformatoren, hvor det handler om en fælles sag.

Tübingen, 21. januar 2004

Tübingen, 31. oktober 2006 Oswald Bayer

Forkortelser

Luther, Martin, *Werke. Kritische Gesamtausgabe* (Weimarer Ausgabe; cit. WA; WA BR [breve]; WA DB [Den tyske Bibel]; WA TR [bordtaler], Weimar 1883ff. (cit. efter bind, side, linje).

Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche, udgivet i jubilæumsåret for den Augsburgske Bekendelse 1930, Göttingen ¹¹1992 (cit. BSLK).